

ΣΤΡΕΣ

Προσωπική Ανάπτυξη & Ευημερία

Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου

Επιστημονική επιμέλεια

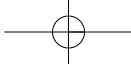
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Ανεργία, Στρεσογόνες Καταστάσεις και Ψυχική Υγεία

Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου & Μαρίνα Ντάλλα

ΟΙ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ της παγκοσμιοποίησης, η διαρκής τεχνολογική επανάσταση στην πληροφορική και τις επικοινωνίες και η πολυπολιτισμική διάσταση των σύγχρονων κοινωνιών συνδέονται με αύξηση της ανεργίας σχεδόν σε όλες τις χώρες του κόσμου. Στην Ελλάδα το ποσοστό των ανέργων το 2007 ανήλθε στο 8,1% του εργατικού δυναμικού, με τους νέους και τις γυναίκες να αποτελούν τις ομάδες που δυσκολεύονται περισσότερο να ενταχθούν στον εργασιακό χώρο. Η απώλεια της εργασίας και η κατάσταση της ανεργίας θεωρούνται παράγοντες επικινδυνότητας για την ψυχική υγεία, με αποτέλεσμα οι έρευνες να καταγράφουν αρνητικές επιπτώσεις σωματικής υγείας, ψυχολογικών προβλημάτων εσωτερίκευσης (κατάθλιψη, άγχος) και προβλημάτων συμπεριφοράς, όπως αυξημένη κατανάλωση αλκοόλ και εξάρτηση από άλλες ψυχοδραστικές ουσίες. Αρνητικές συνέπειες της ανεργίας καταγράφονται και στη λειτουργία της οικογένειας, με αύξηση των συγκρούσεων του ζευγαριού και των συγκρούσεων μεταξύ των γονιών και των παιδιών, αδυναμία αυτονομίας των νέων από τους γονείς, κ.ά.

Οι διάφορες θεωρίες ερμηνεύουν τη σωματική και ψυχολογική επιβάρυνση του ανέργου με τη αβεβαιότητα της επαγγελματικής σταδιοδρομίας, τη ματαίωση των στόχων που επιφέρει η απώλεια εργασίας, με το συναίσθη-

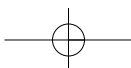
μα της σχετικής αποστέρησης, που πυροδοτείται από τη διάσταση μεταξύ της κατάστασης της ανεργίας και των πραγματικών προσδοκιών του ατόμου, και με την αδυναμία να εκπληρώσει τόσο τις βασικές ανάγκες επιβίωσης όσο και την ψυχολογικές ανάγκες ολοκλήρωσης και αυτοπραγμάτωσης.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται στην πρώτη ενότητα οι διαστάσεις της ανεργίας στην Ελλάδα και διεθνώς, οι κατηγορίες ανέργων και διάφορες ευπαθείς ομάδες που πλήττονται περισσότερο από την ανεργία. Σύντομη αναφορά γίνεται και στα διάφορα είδη ανεργίας, ανάλογα με τους παράγοντες που τήν προκαλούν, αλλά και σε κατηγορίες ανέργων με βάση τη διάρκεια παραμονής εκτός αγοράς εργασίας. Στη δεύτερη ενότητα επιχειρείται σύντομη ανασκόπηση των ερευνητικών δεδομένων γύρω από τις επιπτώσεις της ανεργίας στην ψυχική υγεία του ατόμου και στη λειτουργία της οικογένειας.

Η ανεργία έχει βρεθεί να συσχετίζεται σημαντικά με την ασθένεια, τις αγχώδεις εκδηλώσεις και την κατάθλιψη, με προβλήματα κατάχρησης ουσιών και αλκοόλ. Η διαβίωση σε επιβαρημένο περιβάλλον ανεργίας μπορεί να προκαλέσει προβλήματα και στη λειτουργία της οικογένειας. Στο τρίτο μέρος αναφέρονται θεωρητικά μοντέλα, τα οποία περιγράφουν την πολύπλοκη σχέση της ανεργίας με την ψυχική υγεία, ενώ το τελευταίο μέρος επικεντρώνεται σε δύο μελέτες που εξετάζουν θέματα, όπως το άγχος κατάστασης, το επίπεδο νευρωτισμού και την επαγγελματική συμπεριφορά ανέργων σε σύγκριση με αντίστοιχο δείγμα εργαζομένων.

Το Πρόβλημα της Ανεργίας

Η κατάσταση της ανεργίας χαρακτηρίζεται από την απώλεια της εργασίας και την αδυναμία αντικατάστασης με κάποια άλλη ή από την αδυναμία του ατόμου να βρει εργασία έναντι αμοιβής, ανάλογη με την ειδίκευση και τις επαγγελματικές δεξιότητες που διαθέτει (CEDEFOP, 1996). Οι άνεργοι ανήκουν στο εργατικό δυναμικό μιας χώρας, στο οποίο υπολογίζονται άτομα 14 ετών και άνω, που είναι ικανά να εργαστούν και τα οποία επιθυμούν να εργαστούν για τον μισθό που είναι διαμορφωμένος στην αγορά εργασίας. Δεν κατατάσσονται στη συγκεκριμένη κατηγορία οι φοιτητές, οι συνταξιούχοι, οι γονείς που μένουν στο σπίτι, οι φυλακισμένοι ή οι έγκλειστοι σε ιδρύματα (άτομα με σωματική ή διανοητική ανικανότητα η οποία τους εμποδίζει να συμμετέχουν στις δραστηριότητες του εργατικού δυναμικού), άτομα στρατευμένα στις Ένοπλες Δυνάμεις, καθώς και αργούμενοι να προσφέρουν οποιαδήποτε εργασία (π.χ. αναρχικοί) (Καρμάς, 2003).

Στην Ελλάδα, αλλά και στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (CDPS, 2001), κατατάσσονται στην κατηγορία των ανέργων άτομα 14 ετών και άνω που δεν απασχολούνται, ενώ ζητούν αμειβόμενη εργασία (μισθωτή ή επιθυμούν να ξεκινήσουν δική τους δουλειά), είναι διαθέσιμα και μπορούν να αναλάβουν μέσα σε δύο εβδομάδες την εργασία που τυχόν θα έβρισκαν και έχουν κάνει κάποιες συγκεκριμένες ενέργειες να βρουν δουλειά στις τέσσερις τελευταίες βδομάδες. Δηλαδή, στους ανέργους υπολογίζονται άτομα που γράφηκαν σε Γραφεία Απασχόλησης του ΟΑΕΔ, απευθύνθηκαν σε εργοδότες ή σε γνωστούς τους, ή παρακολουθούσαν αγγελίες σε εφημερίδες, κ.λπ. Από την κατηγορία των ανέργων αποκλείονται οι ευκαιριακά απασχολούμενοι ή οι υποαπασχολούμενοι για ελάχιστες ώρες της εβδομάδας, επιθυμώντας μια καλύτερη εργασία, ή οι νέοι και οι ενήλικες που εκπαιδεύονται ή καταρτίζονται.

Είναι εύλογο να τονιστεί ότι οι τρέχουσες μέθοδοι μέτρησης της ανεργίας χαρακτηρίζονται ως ανακριβείς, αφού δεν λαμβάνουν υπόψη όσους έχουν χάσει την εργασία τους και έχουν εγκαταλείψει με το πέρασμα του χρόνου την ενεργή αναζήτηση εργασίας ή όσους εργάζονται ελάχιστα –ακόμα και μια ώρα την εβδομάδα–, αλλά που επιθυμούν να εργαστούν με πλήρες ωράριο, ή αυτούς που είναι εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης παρά τη θέλησή τους, κ.ά. Η μέθοδος της εγγραφής του ατόμου στα μητρώα ανέργων των Γραφείων Απασχόλησης έχει σχέση με την καταγεγραμμένη ανεργία και η καταγραφή συμβάλλει κυρίως στις παροχές σε επιδόματα, κ.ά. Συχνά δεν υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ πραγματικής και καταγεγραμμένης ανεργίας (CDPS, 2001).

Το ποσοστό των ανέργων παγκοσμίως το 2006 ανήλθε στο 6,3 (195,2 εκ. άτομα) του παγκοσμίου εργατικού δυναμικού (International Labour Organization, (2007), ενώ στην Ευρώπη κατά το ίδιο έτος το αντίστοιχο ποσοστό διαμορφώθηκε στο 7,4% του εργατικού δυναμικού (INE/ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2007). Το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα, το οποίο ήταν από τα χαμηλότερα μεταξύ των χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διάρκεια της δεκαετίας του '80, ανήλθε τον Φεβρουάριο του 2007 στο 9% του εργατικού δυναμικού, 5,7% άντρες και 13,9% γυναίκες (ΕΣΥΕ, 2007). Πάνω από το ήμισυ των ανέργων βρίσκονται στη δυσάρεστη κατάσταση να είναι εκτός εργασίας για διάστημα πάνω από 12 μήνες (μακροχρόνια άνεργοι), ενώ οι νεοεισερχόμενοι άνεργοι αναλογούν στο 1/3 του συνόλου των ανέργων. Οι άνεργοι μέχρι 34 ετών αναλογούν στο 37,9% των ανέργων, ενώ το ποσοστό ανεργίας των νέων μέχρι 24 ετών ανέρχεται περίπου στο 26,1% του συνόλου των ανέργων (ΕΣΥΕ, 2007).

Παγκοσμίως, ο αριθμός των νέων εκτός αγοράς εργασίας αγγίζει το 86,3 εκ., που αναλογεί στο 44% του συνόλου των ανέργων (International Labour Organization, 2007). Η ανεργία των νέων συνδέεται με την έννοια της «διπλής απειλής» (CDPS, 2001), καθώς διανύουν τη μετάβαση από τη νεότητα στην ωριμότητα, από το σχολείο στον χώρο εργασίας. Σε αυτή την κρίσιμη μεταβατική περίοδο της ζωής, η αποστέρηση από το δικαίωμα για εργασία μπορεί από τη μια να οδηγήσει τους νέους στο περιθώριο, με απειλή εναντίος της συνοχής της κοινωνίας και από την άλλη στη μείωση των γνώσεων και την αδυναμία απόκτησης εργασιακών ικανοτήτων και κατ' επέκταση στη χαμηλή αυτοεκτίμηση, στη συναισθηματική αστάθεια και την έλλειψη κινήτρων και προσδοκιών.

Τα άτομα που βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας ή απειλούνται από την ανεργία ανήκουν σε διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Περισσότερες δυσκολίες συναντούν οι νέες γυναίκες που περιορίστηκαν σε χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης ή εξειδίκευσης (Φακιολάς, 2003), ενώ οι νέοι βρίσκονται συχνά εκτός εργασίας στο πλαίσιο των μεταβαλλόμενων συνθηκών της αγοράς, αφού οι γνώσεις, οι δυνατότητες και το περιεχόμενο των ειδικοτήτων και των επαγγελματιών διαφοροποιούνται συνεχώς (Κατσανέβας, 2000).

Επίσης, η αναδιάρθρωση της οικονομίας και η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη των τελευταίων ετών οδηγούν σε παρατεταμένη ανεργία ένα μεγάλο ποσοστό ατόμων ηλικίας άνω των 45 ετών (Παρατηρητήριο Απασχόλησης, 2002). Ειδικές πολιτισμικές ομάδες, όπως οι Τσιγγάνοι, οι Πομάκοι, κινδυνεύουν από τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας εξαιτίας δυσκολιών, που προκύπτουν από την αδυναμία πρόσβασης στις κοινωνικές ή εκπαιδευτικές υπηρεσίες, στις προκαταλήψεις και διακρίσεις, στην παραίτηση από τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους ή στην παραμονή σε είδη εργασιών, που ασκούσαν στο παρελθόν (Τρουμπέτα, 2001).

Για τους μετανάστες/παλιννοστούντες και τους πρόσφυγες, οι επιπρόσθετες δυσκολίες ένταξης στην αγορά εργασίας συνδέονται με την αδυναμία αναγνώρισης προσόντων, την έλλειψη γλωσσικής επάρκειας (Aycan & Berry, 1995) ή την αδυναμία απόκτησης καινούριων κοινωνικών δεξιοτήτων, σχετικών με τον εργασιακό ή τον κοινωνικό χώρο (Berry, 2003). Οι απεξαρτημένοι χρήστες ψυχοτρόπων ουσιών, νεαρά παραβατικά άτομα και οι αποφυλακισμένοι βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας περισσότερο από τις προκαταλήψεις των εργοδοτών ή της κοινής γνώμης παρά από την ανικανότητά τους να εργαστούν (Φακιολάς, 2003).

Αναμφίβολα, η ανεργία συνιστά μια πολυσύνθετη πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να αποτελεί πεδίο μελέτης, όπου συναντώνται ειδικοί από επι-

στημονικούς κλάδους, όπως η Οικονομία, η Πολιτική Επιστήμη, αλλά και η Ψυχολογία. Οι ειδικοί οικονομικών και πολιτικών επιστημών εξετάζουν κατά κύριο λόγο τους παράγοντες που συντελούν στην απώλεια και τη διάρκεια της ανεργίας, τις διαστάσεις του φαινομένου σε διάφορες ομάδες πληθυσμού (ηλικία, φύλο, γεωγραφική κατανομή, επάγγελμα, κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, κ.ά), καθώς πιθανά και 6 μέτρα της πολιτείας για την αντιμετώπιση της. Στις σημαντικότερες κατηγορίες της ανεργίας καταγράφονται η ανεργία τριβής οφειλόμενη στην ανανέωση του εργατικού δυναμικού και συγκεκριμένα στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί, ώσπου ο εργαζόμενος να απορροφηθεί σε νέα θέση εργασίας, ενώ έχει αποχωρήσει από την προηγούμενη.

Σημαντική είναι και η διαρθρωτική μορφή της ανεργίας που προκύπτει από την ανισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση εργασίας, πολλές φορές ως αποτέλεσμα μηχανοποίησης της παραγωγής ή χρήσης νέων μεθόδων παραγωγής, που οδηγούν στην αντικατάσταση παραδοσιακών επαγγελμάτων. Η εποχική απασχόληση σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, που εξαρτώνται από την αλλαγή των εποχών και των καιρικών φαινομένων, όπως είναι τα τουριστικά επαγγέλματα, η οικοδομή, οδηγεί στην εποχική ανεργία, ενώ η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει ως αποτέλεσμα την άμεση αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από μηχανές, και την τεχνολογική ανεργία (Δεδουσόπουλος, 2000).

Ο μαζικός χαρακτήρας της ανεργίας και κυρίως η ανεργία μέσης διάρκειας (6-12 μήνες), η μακροχρόνια (1-2 χρόνια) και η μεγάλη μακροχρόνια ανεργία (2 χρόνια και άνω) έχουν δυσάρεστες επιπτώσεις στην υγεία των ανέργων, οι δείκτες της οποίας είναι κατά πολύ χειρότεροι από εκείνους των εργαζομένων. Η απασχόληση και το εισόδημα ορίζουν το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο του ατόμου, το οποίο συσχετίζεται σημαντικά με τα επίπεδα της υγείας, την ασθένεια και τη θνησιμότητα (WHO, 2000). Το χαμηλό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο προξενεί την παρατηρούμενη «κλίση» της υγείας, αυξάνοντας τον κίνδυνο σοβαρών και απειλητικών για την υγεία ασθενειών (Marmot, 2004), αλλά και την αύξηση ψυχολογικών δυσκολιών και προβλημάτων συμπεριφοράς (WHO, 2000).

Επιπτώσεις της Ανεργίας στην Ψυχική Υγεία

Ενώ η εργασία και η επαγγελματική ζωή διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, τόσο στην εξέλιξη της ταυτότητας του ατόμου (Erikson, 1968), όσο και

στην πλήρη και θετική του ανάπτυξη, και όχι απλώς στην απουσία ασθένειας ή ψυχοπαθολογίας (WHO, 2002), η απώλεια της εργασίας αποτελεί ένα αρνητικό γεγονός, το οποίο πυροδοτεί διάφορες ψυχολογικές αντιδράσεις. Παρά το αρχικό σοκ που προξενεί η απώλεια της αμειβόμενης εργασίας, το άτομο είναι αισιόδοξο και δεν έχει παραιτηθεί από την ανάληψη πρωτοβουλιών, μάλιστα καταβάλλει προσπάθειες προς την αναζήτηση εργασίας.

Όταν όλες οι προσπάθειες αποτύχουν, το άτομο καθίσταται απαισιόδοξο, εμφανίζεται το άγχος και η ανησυχία, με συνέπεια δυσκολίες συγκέντρωσης στην προσπάθεια ένταξης στον εργασιακό χώρο. Ως αντίβαρο αυτού εμφανίζεται η κατάσταση της ανεργίας η οποία χαρακτηρίζεται από την απώθηση των πραγματικών επιθυμιών του ανέργου, την αποδοχή περιορισμένων προοπτικών και συμβιβαστικών σχημάτων με την κοινωνία (Ezzy, 1993). Όταν η κατάσταση της ανεργίας συνοδεύεται και από άλλους στρεσογόνους παράγοντες (έλλειψη ειδίκευσης, προκαταλήψεις, μειονοτική ομάδα, κ.ά.), τότε τα άνεργα άτομα παρουσίαζαν αυξημένο κίνδυνο για εμφάνιση οργανικών και ψυχολογικών προβλημάτων υγείας (Crowther, Marshall, Bond & Huxley, 2001).

Από την επισκόπηση ερευνών για τη σχέση της ανεργίας με τη σωματική υγεία και την ψυχολογική κατάσταση του ατόμου, καταγράφονται οι εξής βασικές κατηγορίες επιπτώσεων:

1. Σωματικές ασθένειες (Hollederer, 2002· Kasl & Jones, 2000), μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται ασθένειες του αναπνευστικού συστήματος (βρογχίτιδα, άσθμα), εκδήλωση γαστρεντερικών συμπτωμάτων (Bytzer, Howell, Leemon, Young, Jones & Talley, 2001), δερματολογικές παθήσεις (Sampogna, Picardi, Chren, Melchi, Pasquini, Cinzia, Masini & Abeni, 2004), καρδιαγγειακές παθήσεις (πόνος στο στήθος, έντονη δυσφορία, καρδιακή προσβολή) (Kasl & Jones, 2000), κ.ά.
2. Προβλήματα εσωτερίκευσης, όπως κατάθλιψη, αγχώδεις εκδηλώσεις. Επιδημιολογικές και διαχρονικές έρευνες τονίζουν την αύξηση στη συχνότητα και τη σοβαρότητα των καταθλιπτικών συμπτωμάτων μεταξύ ανέργων (Rodriguez, Frongillo & Chandra, 2001), τα οποία εμφανίζουν καμπυλόγραμμη σχέση με την ηλικία των αντρών. Οι νεαρότεροι και οι μεγαλύτερης ηλικίας άνεργοι άνδρες αναφέρουν χαμηλότερα επίπεδα δυσάρεστων ψυχολογικών καταστάσεων σε σύγκριση με τους άνδρες μέσης ηλικίας (Reynolds & Gilbert, 1991).

Το φάσμα της κατάθλιψης περιλαμβάνει την πεσμένη διάθεση –στα φυσιολογικά πλαίσια– ως τη διαταραχή που επηρεάζει την καθημερινή λειτουργικότητα του ατόμου. Χαρακτηρίζεται από έντονη την αίσθηση

αβοηθητότητας και ανηδονίας, μεταβολές στον ύπνο και το βάρος, απώλεια ενέργειας, απότομες εναλλαγές στη διάθεση, αισθήματα αναξιότητας και αδικαιολόγητης ενοχής, ελαττωμένη ικανότητα συγκέντρωσης (DSM-IV^{TM}, 1996). Η παρουσία κατάθλιψης αυξάνει τον κίνδυνο για την εμφάνιση άλλων προβλημάτων, όπως τις επαναλαμβανόμενες σκέψεις θανάτου, για αύξηση αυτοκτονιών και θανάτους (Beautrais, Joyce & Mulder, 1998· Eardley, 2002).

Ανάλογη είναι η εικόνα των προβλημάτων που κατατάσσονται στην κατηγορία «αγχώδεις διαταραχές», οι οποίες κατέχουν σημαντική θέση μεταξύ των ανέργων που εξετάστηκαν σε διάφορες έρευνες (Rodriguez, Frongillo & Chandra, 2001). Κύριο χαρακτηριστικό όλων των αγχώδων διαταραχών είναι το έντονο και χρόνιο άγχος, που εκφράζεται μέσα από ποικίλες φυσιολογικές αντιδράσεις (τρέμουλο, δύσπνοια, λαχάνιασμα, πόνο στο στήθος ή κοιλιακή ενόχληση κ.λπ.) και γνωστικές αντιδράσεις (π.χ. σκέψεις επικείμενης απειλής) (DSM-IV^{TM}, 1996). Σε συναισθηματικό επίπεδο υπάρχει έντονη αγωνία, φόβος, αμηχανία ακόμα και τρόμος για την υποτιθέμενη απειλή της προσβολής. Στην «οικογένεια» των αγχώδων διαταραχών εντάσσονται διαφορετικές κατηγορίες, όπως οι διαταραχές πανικού, η αγοραφοβία, ειδικές φοβίες, η κοινωνική φοβία, η ιδεοψυχαναγκαστική διαταραχή και η διαταραχή μετά από τραυματικό στρες, που παρουσιάζουν ομοιότητες, αλλά και πληθώρα διαφορών μεταξύ τους.

3. Διαταραχές της προσωπικότητας. Εκτός από την κατάθλιψη και τις αγχώδεις εκδηλώσεις, η κατάσταση της ανεργίας συνεπάγεται κρίση των αξιών που οδηγεί στην ανάπτυξη και εδραίωση προτύπων εσωτερικής εμπειρίας και συμπεριφοράς, που προκαλούν δυσλειτουργία στη ζωή του ατόμου, τη σκέψη, τη διάθεση, τις διαπροσωπικές σχέσεις ή τον έλεγχο των παρορμησέων του (Berg, 1991· Zunker, 1998).

Η παρουσία σκέψεων και συμπεριφορών που είναι δυσπροσαρμοστικές και αυτοηττοπαθητικές, όπως η καχυποψία με πολλούς ανθρώπους, η κοινωνική απομόνωση, οι ασταθείς διαπροσωπικές σχέσεις, η αρνητική εικόνα του εαυτού μας και ο ελλιπής έλεγχος των παρορμησέων παραπέμπουν στην κατηγορία των διαταραχών της προσωπικότητας (DSM-IV^{TM}, 1996). Ωστόσο για να θεωρηθεί ότι ένα άτομο παρουσιάζει κάποια διαταραχή της προσωπικότητας, θα πρέπει οι παραπάνω δυσκολίες να παρουσιάζονται σε διαφορετικά πλαίσια (οικογένεια, φίλοι) και να υπάρχουν σημαντικές επιπτώσεις στη λειτουργικότητα του ατόμου.

4. Προβλήματα συμπεριφοράς, όπως αυξημένη κατανάλωση αλκοόλ και εξάρτηση από άλλες ψυχοδραστικές ουσίες (MacDonald & Pudney, 2000·

MacDonald & Shields, 2001). Έχουν καταγραφεί υψηλότερα ποσοστά μεταξύ ανέργων εθισμένων στην ηρωίνη, στο όπιο, στη μαριχουάνα και σε άλλες ουσίες (Solstad και συν., 1990). Γενικότερα, ένα μεγάλο ποσοστό αυτών που είναι εθισμένοι στις παραπάνω ουσίες είναι συνεχώς άνεργοι. Έρευνα που διεξήχθη στον Συμβουλευτικό Σταθμό 18 Άνω έδειξε ότι περίπου το 50% των χρηστών ήταν άνεργοι και το ποσοστό αυτό ήταν υψηλότερο σε χρήστες μετανάστες που προέρχονται από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής (Ντάλλα, Πράπας & Μάτσα, 2007). Επίσης, ο εθισμός στα ναρκωτικά συνδέεται με αυξημένο κίνδυνο μόλυνσης από τον ιό του AIDS και άλλες μολυσματικές ασθένειες (ΕΚΤΕΠΝ, 2006).

Ο αλκοολισμός είναι πιο συχνός ανάμεσα στους μακροχρόνια νέους ηλικιακά ανέργους (LaBrie & Earleywine, 2000). Ένα επίσης γνωστό χαρακτηριστικό είναι ότι-ενώ συνήθως πίνουν πιο συχνά και περισσότερο από τους εργαζομένους-υψηλότερο ποσοστό ανέργων σε σχέση με τους εργαζομένους δηλώνουν ότι δεν πίνουν. Σύμφωνα με άλλες μελέτες η κατανάλωση καπνού και ποτού ήταν ιδιαίτερα αυξημένη και η διατροφή χειρότερη ανάμεσά στους (π.χ. Gallo, Bradley, Siegel & Kasl, 2001).

5. Η χρήση ψυχοδραστικών ουσιών είναι άμεσα συνδεδεμένη με προβλήματα αντικοινωνικής ή παραβατικής συμπεριφοράς (Dee, 2001· ΕΚΤΕΠΝ, 2006). Έρευνα του Συμβουλευτικού Σταθμού 18 Άνω, ο οποίος ανήκει στο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής, έδειξε ότι στο σύνολο των 102 χρηστών (Έλληνες και μετανάστες) στην πλειοψηφία τους ανέργων, περίπου το 50% των ατόμων αντιμετώπιζαν προβλήματα παραβατικής συμπεριφοράς, όπως απαγγελία κατηγορίας, ποινή φυλάκισης, εκδίκαση κάποιας υπόθεσης, κ.ά. (Ντάλλα, Πράπας & Μάτσα, 2007). Στο σύνολο του δείγματος το ποσοστό των ατόμων που αντιμετώπισαν κάποια απαγγελία κατηγορίας ήταν 45,6%. Για παραβατική συμπεριφορά είχε δικαστεί το 29,7% των χρηστών και ποινή φυλάκισης είχε εκτελέσει το 23,8% του δείγματος. Υπό αναστολή βρισκόταν το 18% του δείγματος, το 19% περιμενε με απαγγελία κατηγορίας, ενώ με εκδίκαση υπόθεσης το 33,3% των χρηστών.

Η εύκολη απόδοση στους χρήστες αρνητικών και απαξιωτικών ιδιοτήτων συμβάλει στη δημιουργία ενός αρνητικού φορτίου, το οποίο μετατρέπεται σε στίγμα, επηρεάζοντας αρνητικά την προσπάθεια ένταξής τους στον εργασιακό χώρο, ακόμη και μετά την απεξάρτηση. Σε πρακτικό επίπεδο, ο στιγματισμός θέτει εμπόδια στην πρόσβαση των ανέργων χρηστών στην εργασία και την εκπαίδευση, διαφοροποιώντας το πρόσωπο αυτό

από την υπόλοιπη κοινωνία και στερώντας του το δικαίωμα της πλήρους κοινωνικής αποδοχής. Συγχρόνως, η απειλή του στιγματισμού συνεπάγεται μια κατάσταση εγρήγορσης, με αποτέλεσμα ακόμη και η θετική συμπεριφορά προς τους χρήστες να εκλαμβάνεται συχνά ως αρνητική (Παυλόπουλος, 2006).

6. Η απώλεια της εργασίας θέτει σε κίνδυνο όχι μόνο την υγεία και την ψυχολογική επάρκεια ενός ατόμου, αλλά αυξάνει την πιθανότητα εμφάνισης προβλημάτων στο σύστημα της οικογένειας, και κυρίως στη λειτουργία της (CDPS, 2001). Η έννοια της οικογενειακής λειτουργίας υποδηλώνει διάφορες διεργασίες που παρατηρούνται σε ένα οικογενειακό σύστημα, όπως είναι η στήριξη, η συνοχή ή συναισθηματική εγγύτητα, η προσαρμοστικότητα, η πρακτική και συναισθηματική επικοινωνία, ο έλεγχος εκ μέρους των γονέων, η δύναμη ή ιεράρχηση των σχέσεων, οι ρόλοι, οι συγκρούσεις μεταξύ των μελών, κ.ά. (Patterson, 2002).

Σε μια προσπάθεια ομαδοποίησης των αρνητικών συνεπειών της ανεργίας στην οικογένεια, παρατηρούνται οι εξής βασικές κατηγορίες προβλημάτων: α) αποσταθεροποίηση της λειτουργίας της οικογένειας με αύξηση των συγκρούσεων του ζευγαριού και των συγκρούσεων μεταξύ των γονιών και των παιδιών, β) προβλήματα χαμηλής επίδοσης και ψυχολογικής ευεξίας στα παιδιά, ειδικά όταν ο πατέρας είναι άνεργος (CDPS, 2001), αύξηση διαζυγίων (Feather, 1997) και αδυναμία αυτονόμησης των νέων από τους γονείς, ενόψει της αγωνίας τους για εύρεση εργασίας. Αρνητικές επιπτώσεις έχει η ανεργία και στους απογόνους, όπου παρατηρήθηκε ότι το ύψος και το βάρος των νεογέννητων που είχαν άνεργους πατέρες ήταν μικρότερο σε σχέση με εκείνα των οικογενειών με εργαζόμενους γονείς (π.χ. Catalano & Hartig, 2001).

7. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες έρευνες, οι μονογονεϊκές οικογένειες συνολικά και ειδικότερα οι περιπτώσεις τέτοιων οικογενειών που οφείλονται σε διαζύγιο ή σε μη πραγματοποίηση γάμου (ανύπαντρες μητέρες) αποτελούν ομάδα υψηλού κινδύνου για να αποκλειστούν επαγγελματικά και να παραμείνουν σε αυτή την κατάσταση για περισσότερο χρόνο. Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, αρχηγός της οικογένειας είναι η γυναίκα που μεγαλώνει τα παιδιά μόνη της. Ωστόσο, πολλοί πατέρες συμμετέχουν ενεργά στην ανατροφή των παιδιών παρά τη δομή της οικογένειας. Επίσης υπάρχουν πατέρες που μεγαλώνουν μόνοι τους τα παιδιά (Κογκίδου, 2006). Ο κίνδυνος της φτώχειας σε μονογονεϊκές οικογένειες είναι διπλάσιος και κατ' επέκταση οι αρνητικές επιπτώσεις εμφανίζονται στην ανάπτυξη και την ψυχική υγεία των παιδιών (Bradshaw, Hoelscher

& Richardson, 2007). Στις περιπτώσεις που οι οικογένειές αυτές είναι κοινωνικά απομονωμένες και δεν στηρίζονται από την ευρύτερη εκτεταμένη οικογένεια (παππούδες και άλλους συγγενείς), αναφέρονται συχνά η κακοποίηση και η παραμέληση παιδιών (Τσιάντης, 2000).

Θεωρητικά Μοντέλα

Η κατάσταση της ανεργίας φαίνεται να ασκεί αρνητική επίδραση στην ψυχική υγεία του ατόμου και τη λειτουργία της οικογένειας μέσω ενδιάμεσων μεταβλητών, οι οποίες στο μεγαλύτερο μέρος είναι ψυχοκοινωνικές. Η θεωρία της διαβίου εξέλιξης (Erikson, 1968) τονίζει τη σχέση της εργασίας με την εξέλιξη και τη διατήρηση της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας του ατόμου σε διάφορα στάδια ανάπτυξης. Η θεωρία της Ματαιώσης-Επιθετικότητας (Dollard, Doob, Miller, Mower & Sears, 1939) εξετάζει την ανεργία σε σχέση με τη ματαίωση επίτευξης στόχων, ενώ το μοντέλο της Σχετικής αποστέρησης εστιάζει στη διάσταση που δημιουργείται μεταξύ των πραγματικών προσδοκιών του ατόμου και αυτών που επιφέρει η κατάσταση της ανεργίας (Runciman, 1966). Το Λειτουργικό μοντέλο (Jahoda, 1982) ασχολείται με τις ψυχολογικές διαστάσεις της ανεργίας, κυρίως με το ψυχολογικό και όχι το οικονομικό κόστος της ανεργίας, ενώ το Μοντέλο των Βιταμινών (Warr, 1987) περιγράφει τους παράγοντες εκείνους που περιορίζουν τις δυνατότητες του ατόμου, προκαλώντας στρες και κατ' επέκταση διάφορα ψυχολογικά προβλήματα και επιβάρυνση στην υγεία.

Η θεωρία της διαβίου εξέλιξης (Erikson, 1968)

Βασική παράμετρο της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου αποτελεί η ταυτότητα σταδιοδρομίας (Seligman, 1994), η οποία αναφέρεται αφενός στην αυτογνωσία και την επαγγελματική πληροφόρηση και αφετέρου στη συναισθηματική σταθερότητα η οποία επιτυγχάνεται με συνεχή αυτοέλεγχο των διαφόρων όψεων της αυτοεικόνας. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η ενσωμάτωση σε ένα συμπαγές σύνολο των εμπειριών του παρελθόντος, των τρεχουσών προσωπικών αλλαγών και των απαιτήσεων και προσδοκιών της κοινωνίας για το μέλλον (Weinreich, 1998).

Σύμφωνα με τον Erikson (1968), η εφηβεία είναι η περίοδος της ζωής που διαμορφώνεται η ταυτότητα του ατόμου με την εξερεύνηση εναλλακτικών λύσεων και την πιθανή δέσμευση σε ορισμένες αξίες και αρχές. Η φάση της νεότητας (20-30 ετών) χαρακτηρίζεται ως μία περίοδο εδραίωσης της ταυτότητας και προσαρμογής στις απαιτήσεις της ενήλικης ζωής, με την

απόκτηση αυτονομίας και την επίλυση της σύγκρουσης ανάμεσα στην οικειότητα και την απομόνωση. Η μέση ηλικία (40-65) θεωρείται γενικά ως περίοδος παραγωγικότητας, με χαρακτηριστικά την αφοσίωση στην εργασία, τη διατήρηση επαγγελματικών επιλογών, την πρόοδο και εξέλιξη της ταυτότητας σταδιοδρομίας. Η ανεργία εμποδίζει την ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου, καθώς οδηγεί στην απόσυρση και τη διάχυση της επαγγελματικής ταυτότητας, με βασικά χαρακτηριστικά τη χαμηλή αυτοεκτίμηση και τις αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχική του υγεία (Winfield, 2002).

Η Θεωρία της Ματαίωσης-Επιθετικότητας

Βασικά αξιώματα της θεωρία της αποστέρησης και επιθετικότητας (Dollard, Doob, Miller, Mower & Sears, 1939) είναι ότι η απώλεια της εργασίας επιφέρει ματαίωση των στόχων του ατόμου, και η ματαίωση επίτευξης των στόχων οδηγεί σε επιθετικότητα (Catalano, Raymond & William, 2002). Συγκεκριμένα, η θεωρία υποστηρίζει ότι οι προσωπικοί στόχοι που θέτει το άτομο εγείρουν ψυχική ενέργεια προκειμένου να πραγματοποιηθούν. Η πραγματοποίηση των στόχων έχει καθαριστική λειτουργία και οδηγεί στην εκτόνωση της ενέργειας. Η κατάσταση της ανεργίας εμποδίζει την πραγματοποίηση των στόχων, με αποτέλεσμα τη μη εκτόνωση της ψυχικής ενέργειας και την πρόκληση ψυχολογικής ανισορροπίας. Αυτή η ανισορροπία μπορεί να λυθεί μέσω της εξωτερίκευσης της ψυχικής ενέργειας, δηλαδή, της άμεσης ή έμμεσης επιθετικότητας εναντίον της πραγματικής πηγής (π.χ. το κράτος, η κυβέρνηση). Σε πολλές περιπτώσεις, η επιθετικότητα των οικονομικά ανέργων δεν μπορεί να στραφεί εναντίον αυτής που είναι υπεύθυνη για τη δυσμενή κατάσταση που βιώνουν, με αποτέλεσμα μέσω της μετάθεσης να στρέφεται εναντίον πιο αδύναμων στόχων (ο εαυτός μας, μέλη της οικογένειας).

Η θεωρία της Ματαίωσης-Επιθετικότητας αντιλαμβάνεται τα ψυχολογικά προβλήματα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης, αλλά και τις συγκρούσεις και την βία στην οικογένεια ως αποτέλεσμα επιθετικότητας, η οποία δεν μπορεί να στραφεί εναντίον της πραγματικής πηγής. Κλασικό παράδειγμα μιας τέτοιας θεώρησης είναι η έξαρση των προβλημάτων ψυχικής υγείας σε ανέργους, ή σε περιπτώσεις δυσμενών οικονομικών συνθηκών (Catalano, Novaco & William, 2002· Fischer, Greitemeyer & Frey, 2008).

Η θεωρία της σχετικής αποστέρησης

Βασικό αξίωμα της συγκεκριμένης θεωρίας είναι η σύνδεση της λειτουργίας της κοινωνικής σύγκρισης (Buunk & Gibbons, 2006) με το συναίσθημα της σχετικής αποστέρησης (Runciman, 1966). Βασική προϋπόθεση για να

νώσει το άτομο ή η ομάδα σχετική αποστέρηση είναι η διάσταση μεταξύ της παρούσας θέσης και των πραγματικών προσδοκιών τους. Η σχετική αποστέρηση περιλαμβάνει συναισθήματα ματαιώσης και αδικίας, τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο (Ellemers, Spears & Doosje, 2002). Η ατομική σχετική αποστέρηση που εμφανίζεται κυρίως, όταν το άτομο νιώθει αποστερημένο σε σύγκριση με τα άλλα άτομα της ομάδας του, εκδηλώνεται με συμπτώματα στρες και σωματικές ή ψυχικές διαταραχές. Η ομαδική αποστέρηση, η οποία προκύπτει από τη σύγκριση της θέσης του ατόμου σε σχέση με άλλες ομάδες, εκφράζεται με τη δυσαρέσκεια και τις αρνητικές στάσεις απέναντι στην άλλη ομάδα, ή έμπρακτα, με διαδηλώσεις, απεργίες, κ.ά. (Yzerbyt, Dumont, Mathieu, Gordijn & Wigboldus, 2006).

Η σχετική αποστέρηση ωθεί τα άτομα να αξιολογήσουν τη θέση τους σε σύγκριση με τις άλλες ομάδες και να δημιουργήσουν τις συνθήκες αλλαγής μέσω συλλογικής δράσης. Οι αλλαγές αυτές διέρχονται πέντε βασικά στάδια (Παπαστάμου, και συν., 2006). Στο πρώτο στάδιο, όπου υπάρχει σαφής κοινωνική διαστρωμάτωση, τα μέλη υποτιμημένης ομάδας (άνεργοι) δεν επιδιώκουν τη σύγκριση με τα μέλη της άλλης ομάδας, αλλά αναπτύσσουν ατομικιστικές ή ενδοομαδικές συγκρίσεις. Στο δεύτερο στάδιο, η κοινωνική διαστρωμάτωση αρχίζει να αμφισβητείται, ωστόσο η απόδοση της κοινωνικής θέασης του ατόμου βασίζεται στα ατομικά του χαρακτηριστικά. Το τρίτο στάδιο χαρακτηρίζεται από προσπάθειες ατομικής κινητικότητας και από την ενεργοποίηση ενδοομαδικών, διομαδικών και ατομικών συγκρίσεων.

Τα άτομα της υποτιμημένης ομάδας διαπιστώνουν ότι τα ατομικά τους χαρακτηριστικά τους επιτρέπουν να ακολουθούν κοινωνικά, καθώς, όταν συγκρίνουν τους εαυτούς τους με τα μέλη της εξωομάδας, δεν διαφέρουν από αυτά, ενώ θεωρούν ότι είναι καλύτεροι από τα μέλη της εσωομάδας. Στο τέταρτο στάδιο αρχίζει η αμφισβήτηση του συστήματος, και μέσα από κοινωνικές συγκρίσεις η αποτυχία ένταξης στον εργασιακό χώρο αποδίδεται στη μεροληψία της ισχυρότερης ομάδας. Το πέμπτο στάδιο χαρακτηρίζεται από ανταγωνιστικές διομαδικές σχέσεις και την αντίληψη ότι τα πράγματα μπορεί να αλλάξουν με συλλογική δράση.

Το λειτουργικό μοντέλο (Jahoda, 1982)

Η Jahoda (1982) υποστηρίζει ότι υπάρχουν ορισμένες λειτουργίες σύμφυτες με την απασχόληση. Πέρα από την προφανή λειτουργία της απασχόλησης (οικονομική αποζημίωση), υπάρχουν και κάποιες υπολανθάνουσες λειτουργίες. Έτσι, υποστηρίζει ότι η απασχόληση συμβάλλει στην οργάνωση του χρόνου της ημέρας, στην επαφή με τους άλλους και στην απόκτηση εμπει-

ριάς, στη διαμόρφωση στόχων και στην προσπάθεια επίτευξής τους, στον προσδιορισμό της ταυτότητας και την αύξηση της κοινωνικής προσφοράς.

Ο άνεργος υποφέρει από την απουσία αυτών των υπολανθανουσών λειτουργιών. Η ψυχική του κατάσταση επηρεάζεται, διότι υπάρχουν ανάγκες που δεν καλύπτονται. Για τη Jahoda (1982) δεν είναι η οικονομική πίεση που προκαλεί προβλήματα στην ψυχική υγεία του ατόμου, αλλά κυρίως η απουσία απασχόλησης με την οποία το άτομο καλύπτει τις βασικές ψυχολογικές του ανάγκες (Ezzy, 1993). Η Jahoda (1982) επίσης ισχυρίζεται ότι οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου δεν μπορούν να αποτελέσουν μια εναλλακτική λύση για την ανεργία, με την έννοια ότι οι υπολανθάνουσες λειτουργίες δεν επιτελούνται κατά τη διάρκεια των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου.

Το μοντέλο των βιταμινών (Warr, 1987)

Σύμφωνα με την άποψη του Warr (1987), η ψυχική υγεία δέχεται επιδράσεις από το περιβάλλον με τρόπο ανάλογο προς αυτόν με τον οποίο ενεργούν οι βιταμίνες στη σωματική υγεία. Η ύπαρξη των βιταμινών είναι σημαντική για τη σωματική υγεία, αλλά μέχρι ένα ορισμένο επίπεδο. Σε χαμηλά επίπεδα, η έλλειψη βιταμινών προκαλεί ψυχολογική επιβάρυνση και προβλήματα υγείας, αλλά μετά από ένα ορισμένο σημείο δεν υπάρχει κανένα όφελος που να μπορούν να προσφέρουν οι πρόσθετες ποσότητες.

Ο Warr (1987) ισχυρίζεται ότι τα κύρια χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος απασχόλησης είναι σημαντικά στην ψυχική υγεία με παρόμοιο τρόπο: η έλλειψή τους επιβαρύνει την ψυχική υγεία, αλλά η παρουσία τους πέραν ενός επιπέδου δεν αποδίδει κανένα επιπλέον όφελος. Τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν το περιβάλλον απασχόλησης είναι εννέα:

- *Ευκαιρία για έλεγχο.* Το περιβάλλον τού άνεργου προσφέρει λιγότερες ευκαιρίες για να ελέγξει δραστηριότητες και γεγονότα. Επομένως, διαθέτει περιορισμένες δυνατότητες για λήψη αποφάσεων.
- *Ευκαιρία για εξάσκηση δεξιοτήτων.* Τα περισσότερα άτομα μπορούν να αναπτύξουν νέες δεξιότητες και να ασκήσουν παλαιότερες στο εργασιακό τους περιβάλλον. Η δυνατότητα για ανάπτυξη δεξιοτήτων είναι μία πηγή ικανοποίησης, την οποία ο άνεργος στερείται.
- *Εξωτερικά παραγόμενοι στόχοι.* Ο άνεργος έχει έλλειψη στόχων που καθορίζονται από το περιβάλλον. Δεν έχουν οι άνεργοι τις ίδιες υποχρεώσεις και στόχους όπως οι εργαζόμενοι, δεν έχουν τον ίδιο ρόλο. Ο Warr ισχυρίζεται ότι οι απαιτήσεις που προέρχονται από τους ρόλους έχουν ως αποτέλεσμα μια σειρά οργανωμένων πράξεων, των οποίων οι συγκεκριμέ-

- νοι στόχοι και η γενική δομή παρέχουν «στηρίγματα» στους ανθρώπους.
- *Ποικιλία*. Οι άνεργοι έχουν πιο περιορισμένες συμπεριφορές και κινούνται σε πιο περιορισμένο περιβάλλον.
  - *Σαφή εικόνα συμπεριφοράς*. Οι άνεργοι διαθέτουν μικρότερη προβλεψιμότητα των συνεπειών των πράξεών τους. Έχουν επίσης μικρότερη προβλεψιμότητα για άλλους ανθρώπους στο περιβάλλον και επομένως δεν μπορούν να προβλέψουν την αντίδραση σε ορισμένες από τις πράξεις τους. Επιπλέον, δεν είναι σαφές για αυτούς ποιες είναι οι ρυθμιστικές προσδοκίες για τη συμπεριφορά τους.
  - *Έλλειψη χρημάτων*. Οι περισσότεροι άνεργοι αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα, γεγονός που ενδέχεται να επηρεάζει αρνητικά την ψυχική τους υγεία.
  - *Ανασφάλεια*. Αυτό το θέμα σχετίζεται με το προηγούμενο: την έλλειψη χρημάτων. Όταν η έλλειψη χρημάτων μεγιστοποιείται, τότε τα άτομα ενδεχομένως να νιώθουν ότι απειλείται η ίδια τους η ζωή. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα, όταν οι οικονομικοί πόροι του ατόμου δεν επαρκούν για να καλύψουν τις απαιτήσεις της οικογένειάς του.
  - *Διαπροσωπικές σχέσεις*. Οι διαπροσωπικές σχέσεις των ανέργων είναι πιο περιορισμένες και χαμηλότερης ποιότητας.
  - *Κοινωνική θέση*. Η κοινωνική θέση των ανέργων μεταβάλλεται. Ακόμη και όταν οι δείκτες ανεργίας είναι υψηλοί, το κύρος των ανέργων απειλείται.

Το μοντέλο του Watt (1987) εξηγεί την αρνητική επίδραση της ανεργίας, υποστηρίζοντας ότι το περιβάλλον του ανέργου καθίσταται καθ' όλα φτωχότερο. Στα πλαίσια αυτού του μοντέλου, οι διαφορές στην ψυχική υγεία μεταξύ διαφορετικών ομάδων ανέργων μπορούν να εξηγηθούν από τις διαφορές στο περιβάλλον αυτών των ομάδων. Αυτό σημαίνει ότι η ανεργία δεν επιδρά σε όλα τα άτομα με τον ίδιο τρόπο, αφού μπορεί να υπάρχουν διαφορές μεταξύ των ομάδων σε όλα τα επίπεδα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω.

Επίσης, το μοντέλο των βιταμινών λαμβάνει υπόψη την πιθανότητα να έχει κανείς ένα θετικό αποτέλεσμα από την απώλεια μιας εργασίας, όταν η εργασία δεν είναι ικανοποιητική. Όταν το περιβάλλον του δυσσχετισμένου εργαζομένου επιδρά αρνητικά στην ψυχική του υγεία, η απώλεια της εργασίας ενδέχεται να θεωρηθεί επιθυμητή.

Ψυχική Υγεία και Χαρακτηριστικά Προσωπικότητας Ανέργων

Στις έρευνες που ακολουθούν εξετάζεται η σχέση της ανεργίας με τη συναισθηματική κατάσταση άγχους και τον νευρωτισμό, και στη συνέχεια τα

ερευνητικά δεδομένα περιλαμβάνουν θέματα της επαγγελματικής συμπεριφοράς των ανέργων σχετικά με πηγές ικανοποίησης από το εργασιακό περιβάλλον, όπως προκύπτουν από την αξιολόγηση επαγγελματικών ενδιαφερόντων και επαγγελματικών αξιών.

Στην πρώτη αυτή μελέτη πήραν μέρος 396 άτομα, από την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, ηλικίας 18-64 ετών, 105 (26,5%) άντρες και 291 (73,1%) γυναίκες, 195 (49,2%) άνεργοι (51 άντρες και 144 γυναίκες) και 201 εργαζόμενοι (50,8%) (54 άντρες και 147 γυναίκες). Το δείγμα των ανέργων προέρχεται από άτομα τα οποία συμμετείχαν σε προγράμματα κατάρτισης, τα οποία χρηματοδοτούνται από το Υπουργείο Εργασίας και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο.

Για να μελετηθούν τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας χορηγήθηκε το Τεστ Προσωπικότητας (Williams, Satterwhite & Saiz, 1998), το οποίο στηρίζεται στους Πέντε Μεγάλους Παράγοντες της Προσωπικότητας και εξετάζει τον «Νευρωτισμό», την «Εξωστρέφεια», την «Τάση εξερεύνησης και αναζήτησης», τη «Συμπαθητικότητα-προσήνεια» και την «Ευσυνειδησία». Τα άτομα απάντησαν σε επτάβαθμη κλίμακα, όπου το 7 σήμαινε «Με χαρακτηρίζει πάρα πολύ» και το 1 «Δεν με χαρακτηρίζει καθόλου». Προκειμένου να μελετηθεί το επίπεδο άγχους κατάστασης, οι συμμετέχοντες απάντησαν στην Κλίμακα Άγχους (Spielberger, Moscato & Brunner, 1998), η οποία μετράει το άγχος μιας μεταβατικής αγχογόνου κατάστασης μέσα από δύο παράγοντες.

Ο πρώτος παράγοντας «Απουσία άγχους» αποτελείται από 10 ερωτήματα («Νιώθω ήρεμος», «Αισθάνομαι ασφαλής», «Αισθάνομαι άνετα», «Αισθάνομαι αναπαυμένος», «Αισθάνομαι βολικά», «Αισθάνομαι αυτοπεποιθθη», «Αισθάνομαι ήσυχος», «Είμαι χαλαρωμένος», «Αισθάνομαι ικανοποιημένος» και «Νιώθω ευχάριστα»). Ο δεύτερος παράγοντας «Παρουσία άγχους» αποτελείται επίσης από 10 ερωτήματα, τα οποία αναφέρονται σε δυσάρεστα συναισθήματα φόβου, ανησυχίας και νευρικότητας εξαιτίας μιας αίσθησης επερχόμενου κινδύνου, που διακατέχει το άτομο, πραγματικού ή φανταστικού. Τα ερωτήματα είναι «Νοιώθω μια εσωτερική ένταση», «Έχω αγωνία», «Είμαι αναστατωμένος», «Ανησυχώ αυτή τη στιγμή για ενδεχόμενες ατυχίες», «Αισθάνομαι άγχος», «Βρίσκομαι σε διέγερση», «Ανησυχώ», «Αισθάνομαι έξαψη και ταραχή» «Αισθάνομαι υπερένταση» και «Νιώθω φοβισμένος».

Οι στατιστικές αναλύσεις για τη σχέση της κατάστασης εργασίας με τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας κατέδειξε σημαντικές διαφορές μεταξύ ανέργων και εργαζομένων ανεξαρτήτως φύλου στον «Νευρωτισμό» $F(1, 395) = 38,1, p < 0,001, \eta^2 = .089$, στην «Ευσυνειδησία» $F(1, 395) = 66, p < 0,001$,

$\eta^2 = 0,122$ και στην «Προσήνεια» $F(1, 395) = 54,7, p < 0,001, \eta^2 = 0,144$. Οι συμμετέχοντες άνεργοι σημείωσαν υψηλότερο επίπεδο νευρωτισμού και χαμηλότερο επίπεδο ευσυνειδησίας και προσήνειας σε σύγκριση με τους εργαζόμενους άντρες και γυναίκες (βλ. Πίν. 5.1).

Πίνακας 5.1. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των παραγόντων του τεστ Προσωπικότητας ως προς την κατάσταση εργασίας.

Παράγοντες	Κατάσταση εργασίας						F-τιμή
	Σύνολο		Άνεργοι		Εργαζόμενοι		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
Νευρωτισμός	4,0	0,89	4,5	0,69	3,9	0,95	38,1***
Εξωστρέφεια	4,5	0,82	4,5	0,80	4,6	0,83	3,75
Δεκτικότητα σε εμπειρίες	4,5	0,84	4,5	0,80	4,6	0,83	0,47
Ευσυνειδησία	4,3	1,10	3,9	0,86	4,8	1,11	66,0***
Προσήνεια	4,5	1,04	4,1	0,97	4,8	0,97	54,7***

Σημείωση: *** < ,001

Ως προς τα επίπεδα άγχους κατάστασης, που εξετάζεται με την εκδήλωση θετικών και αρνητικών συναισθημάτων, βρέθηκε οι άνεργοι να βιώνουν λιγότερα θετικά συναισθήματα ηρεμίας, ασφάλειας και αυτοπεποίθησης $F(1, 391) = 20,0, p < .001, \eta^2 = 0,049$, και υψηλότερο επίπεδο άγχους, αγωνίας και ανησυχίας $F(1, 391) = 9,79, p < .01, \eta^2 = 0,025$ (βλ. Πίν. 5.2).

Πίνακας 5.2. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των παραγόντων Προσωπικότητας ως προς την κατάσταση εργασίας.

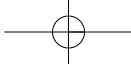
Διαστάσεις	Κατάσταση εργασίας						F-τιμή
	Σύνολο		Άνεργοι		Εργαζόμενοι		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
Απουσία άγχους	2,0	0,69	1,8	0,67	2,2	0,67	20,0***
Παρουσία άγχους	1,8	0,77	1,73	0,78	1,8	0,75	1,59
Σύνολο	1,9	0,33	2,0	0,35	1,8	0,30	9,79**

Σημείωση: ** < ,01. *** < ,001

Σε συμφωνία με τη διεθνή βιβλιογραφία βρίσκονται τα ευρήματα ως προς το ότι οι άνεργοι βιώνουν περισσότερο άγχος και αρνητικά συναισθήματα από ό,τι οι εργαζόμενοι (π.χ. Creed, Muller & Machin, 2001). Επίσης, οι άνεργοι ανέφεραν υψηλότερα επίπεδα νευρωτισμού, ανασφάλειας και συστολής συγκριτικά με τους εργαζομένους, αλλά και σημαντικά περισσότερες δυσκολίες στις αλληλεπιδράσεις τους, καθώς εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα ευσυνειδησίας και προσήνειας. Η ευσυνειδησία έχει σχέση με την επιμονή και τη δραστηριοποίηση για την εκπλήρωση στόχων, ενώ ο παράγοντας της προσήνειας αξιολογεί την ποιότητα του διαπροσωπικού προσανατολισμού, την έκφραση εμπιστοσύνης και συνεργασίας στις σχέσεις με το περιβάλλον. Οι λόγοι που προκαλούν το άγχος, την ανασφάλεια και τη δυσαρέσκεια των ανέργων είναι τόσο βιοποριστικοί, όσο και ψυχολογικοί, καθώς οι συνθήκες της ανεργίας περιορίζουν την προσωπική ανάπτυξη και ολοκλήρωση (Erikson, 1968), μειώνουν τη δυνατότητα ανεξαρτησίας (Warr, 1987) και αυξάνουν τα συναισθήματα της αποστέρησης που συνδέεται με εργασιακά θέματα (Ellemers, Spears & Doosje, 2002).

Στη δεύτερη μελέτη (Antoniou & Dalla, 2009) εξετάστηκαν παράγοντες που συνδέονται με την προσωπικότητα και την επαγγελματική συμπεριφορά ανέργων γηγενών και παλιννοστούτων Ποντίων από την πρώην Σ. Ένωση σε σύγκριση με αντίστοιχο δείγμα εργαζομένων. Το δείγμα αποτέλεσαν 413 άτομα, εκ των οποίων 121 ήταν Πόντιοι παλιννοστούτες και 294 γηγενείς Έλληνες ηλικίας από 18 έως 64 ετών. Οι 311 από τους συμμετέχοντες ήταν γυναίκες και οι 102 άντρες. Οι άνεργοι ήταν 347 (259 Έλληνες και 88 Πόντιοι παλιννοστούτες) και οι εργαζόμενοι 66 άτομα (34 Έλληνες και 32 παλιννοστούτες). Τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας εξετάστηκαν με το τεστ Προσωπικότητας (Williams et al., 1998), ενώ χορηγήθηκαν επίσης το Ερωτηματολόγιο Ενδιαφερόντων (Holland, Reardon, Latshaw, Rarick, Schneider, Shortridge & James, 2001) και το Ερωτηματολόγιο Επαγγελματικών Αξιών (Lofquist & Dawis, 1991).

Η στατιστική εξέταση των χαρακτηριστικών προσωπικότητας έδειξε ότι οι γηγενείς και παλιννοστούτες άνεργοι δεν διέφεραν μεταξύ τους ως προς το επίπεδο νευρωτισμού, το οποίο ήταν υψηλότερο από ό,τι των εργαζομένων. Ο νευρωτισμός που αξιολογεί τον βαθμό συναισθηματικής ισορροπίας δείχνει ότι οι άνεργοι σε σύγκριση με τους εργαζομένους τείνουν να είναι λιγότερο ικανοποιημένοι με τον εαυτό τους, και εμφανίζουν υψηλότερο επίπεδο αρνητικού συναισθήματος, όπως στεναχώρια, κακή διάθεση, κ.ά. Οι έρευνες αναφέρουν συστηματικά ότι το αρνητικό συναίσθημα συνδέεται με το χαμηλό οικονομικό επίπεδο (Creed, Muller & Machin, 2001), στο οποίο

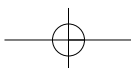

συμβάλλει η απώλεια εργασίας.

Η επαγγελματική συμπεριφορά των ανέργων αξιολογήθηκε με ερωτηματολόγιο Ενδιαφερόντων, το οποίο αποτελείται από 48 ερωτήσεις, που αντιπροσωπεύουν δραστηριότητες, αντίστοιχες σε έξι τύπους επαγγελματικής συμπεριφοράς: «Ρεαλιστικός», «Ερευνητικός», «Καλλιτεχνικός», «Κοινωνικός», «Επιχειρηματικός» και «Συμβατικός» (Holland et al., 2001). Στον ρεαλιστικό τύπο ανήκουν άτομα που προτιμούν δραστηριότητες οι οποίες απαιτούν χειρισμό μηχανημάτων, εργαλείων ή εργασίες στην ύπαιθρο. Στον ερευνητικό τύπο ανήκουν άτομα, τα οποία δείχνουν προτίμηση για επιστημονικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την επίλυση διαφόρων προβλημάτων, ενώ τα άτομα καλλιτεχνικού τύπου κλίνουν προς ελεύθερες αισθητικές δραστηριότητες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από πρωτότυπη και δημιουργική εργασία. Στον κοινωνικό τύπο κατατάσσονται άτομα που προτιμούν κοινωνικά επαγγέλματα και εργασία με άλλους ανθρώπους, ενώ τα άτομα επιχειρηματικού τύπου στρέφονται προς ηγετικές θέσεις σε οργανισμούς και επιχειρήσεις. Τέλος, τα άτομα συμβατικού-οργανωτικού τύπου στρέφουν την προσοχή τους κυρίως προς υπαλληλικά επαγγέλματα (λογιστής, γραμματέας, τραπεζίτης κ.λπ.).

Τα αποτελέσματα δεν έδειξαν διαφορές ως προς τις επαγγελματικές προτιμήσεις μεταξύ ανέργων και εργαζομένων του δείγματος, που σημαίνει ότι η ανεργία πλήττει όλους ανεξαρτήτως επαγγελματικής συμπεριφοράς και επαγγελματικών προτιμήσεων. Ωστόσο, οι παλιννοστούντες, άνεργοι και εργαζόμενοι, φαίνεται να δείχνουν σημαντικά χαμηλότερες προτιμήσεις για δραστηριότητες κοινωνικών, διοικητικών οικονομικών και υπαλληλικών επαγγελμάτων, ενώ δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφορές στις υπόλοιπες κλίμακες.

Οι βασικές πηγές ικανοποίησης από το εργασιακό περιβάλλον που εξετάστηκαν με το Ερωτηματολόγιο Επαγγελματικών Αξιών ήταν η επίτευξη υψηλών στόχων, η δημιουργικότητα, η ανεξαρτησία, η συνεργασία, η επαγγελματική εξέλιξη και η επαγγελματική σταθερότητα. Όσον αφορά την καταγωγή, βρέθηκε ότι οι παλιννοστούντες σε σύγκριση με τους γηγενείς σημείωσαν σημαντικά χαμηλότερο μέσο όρο στη συνεργατικότητα και υψηλότερο στην επαγγελματική σταθερότητα, ανεξαρτήτως χρηματικών απολαβών. Η υψηλή προτίμηση που δείχνουν οι παλιννοστούντες για εργασίες που προσφέρουν σταθερότητα και οικονομική ασφάλεια ανεξαρτήτως απολαβών συνάδει με άλλες έρευνες (Leung, 1995), και δείχνει πως η επαγγελματική τους συμπεριφορά και ακολούθως οι επαγγελματικές τους αξίες καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές/βιοποριστικές τους ανάγκες, από την ίδια την επιβίωση.

Σε ό,τι αφορά την κατάσταση απασχόλησης, βρέθηκε ότι οι άνεργοι ανεξαρτήτως καταγωγής δείχνουν σημαντικά μεγαλύτερη προτίμηση για την επίτευξη υψηλών στόχων και τη συνεργασία στον χώρο της εργασίας. Σήμερα υπάρχουν αρκετά δεδομένα, τα οποία καταδεικνύουν ότι παράγοντες που αφορούν τη δυνατότητα εξέλιξης και τις διαπροσωπικές σχέσεις στον εργασιακό χώρο είναι υπεύθυνοι για το εργασιακό στρες (Ryan, 2002), το οποίο αφενός έχει επιπτώσεις στη σωματική και την ψυχολογική υγεία των εργαζομένων, και αφετέρου μπορεί να οδηγήσει στην απώλεια της εργασίας.

Συμπεράσματα

Οι επιστήμονες που έχουν εργαστεί στο θέμα της ανεργίας και οι έρευνες που έχουν διενεργηθεί σε πολλές χώρες αποδεικνύουν ότι οι άνεργοι διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο να ασθενήσουν σοβαρά ή να εμφανίσουν ψυχολογικά προβλήματα. Ωστόσο, η σχέση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών είναι σύνθετη, και οι έρευνες εστιάζονται στη διερεύνηση των ενδιάμεσων μεταβλητών, κυρίως ψυχοκοινωνικών (ταυτότητα, αποστέρηση, μη εκπλήρωση ψυχολογικών αναγκών) που θίγουν περισσότερο την ψυχική υγεία των ανέργων. Σημαντικό βήμα στη μελέτη της σχέσης ανεργίας και ψυχικής υγείας είναι η διεξαγωγή ερευνών στον ελληνικό χώρο, όπου η ανεργία αγγίζει υψηλά ποσοστό του πληθυσμού. Η στήριξη των ερευνών στα θεωρητικά μοντέλα της ανεργίας καθιστά δυνατή τη διεξαγωγή αξιόπιστων και έγκυρων συμπερασμάτων και προσφέρει τη δυνατότητα αλλαγής και βελτίωσης της κατάστασης. Στην προσπάθεια αυτή είναι σημαντική η συνεργασία επιστημόνων από διάφορους κλάδους της ψυχολογίας και των οικονομικών επιστημών.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

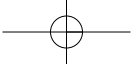
- Antoniou, A.-S. & Dalla, M. (2009). Immigration, unemployment and career counseling: A multicultural perspective. Στο A.-S. Antoniou, C. Cooper, G. Chrousos, Ch. Spielberger & M. Eysenck, *Handbook of Managerial Behaviour and Occupational Health*. Northampton, USA: Edward Elgar.
- Aycan, Z. & Berry, J. W. (1995). Cross-cultural adaptation as a multifaceted phenomenon. *Paper presented at 4th European Congress of Psychology*, Athens.
- Berg, J. E. (1991). Unemployment and ill Health: What is the relationship between occupational ability and employees resources? *Nord. Medicine*, **106**, 305-307.
- Beautrais, A. L., Joyce, P. R. & Mulder, R. T. (1998). Unemployment and serious suicide attempts. *Psychological Medicine*, **28**, 209-218
- Berry, J. W. (2003). Conceptual approaches to acculturation. In K. Chun, P. Balls-Organista & G. Marin (Eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement and applied research* (pp. 17-37). Washington: APA Books.
- Bradshaw J., P. Hoelscher. & D. Richardson. (2007). An Index of Child Well Being in the European Union. *Social Indicators Research*, **80**, 133-177.
- Buunk, B. P. & Gibbons, F. X. (2006). Social Comparison Orientation: A new perspective on those who do, and those who don't compare with others. In: Guimond, S. (Ed.), *Social comparison and social psychology: understanding cognition, intergroup relations and culture* (pp.15-33). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bytzer, P., Howell, S., Leemon, M., Young, L.J., Jones, M. P. & Talley, N. J. (2001). Low socioeconomic class is a risk factor for upper and lower Gastrointestinal symptoms: a population based study in 15.000 Australian adults. *Gut*, **49**, 66-72.
- Catalano, R. & Hartig, T. (2001). Communal bereavement and the incidence of very low birthweight in Sweden. *Journal of Health and Social Behavior*, **42**, 333-341.
- Catalano, R., Raymond, N. & William, M. (2002). Layoffs and violence revisited. *Aggressive Behavior*, **28**, 233-247.
- Creed, P. S., Muller J. & Machin M.A. (2001). The role of satisfaction with occupational status, neuroticism, financial strain and categories of experience in predicting mental health in the unemployed. *Personality and Individual Differences*, **30** (3), 435-447.
- Crowther, R. E., Marshall, M., Bond, G. R. & Huxley, P. (2001). Helping people with severe mental illness to obtain work: Systematic review. *British Medical Journal*, **322**, 204-208.
- Dee, Th. (2001). Alcohol abuse and economic conditions: evidence from reported cross-sections of individual-level data. *Health Economics*, **10**, 257-270.
- Δεδουσόπουλος, Α. (2000). *Θεωρίες της ανεργίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

- Dollard, J., Doob, L., Miller, N., Mower, O & Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven, CT: Yale University Press.
- DSM-IVTM (1996). *Διαγνωστικά κριτήρια DSM-IVTM*. Αθήνα: Ιατρικές εκδόσεις Λίτσας.
- Eardley, T. (2002). Identifying and quantifying the costs of unemployment. In P. Saunders & R. Taylor (Eds.), *The price of prosperity*, (pp. 44-64). University of New South Wales Press, Sydney.
- ΕΚΤΕΠΝ (2006). Ετήσια έκθεση για την κατάσταση των ναρκωτικών και των Οικογενειακών στην Ελλάδα. Αθήνα: ΕΠΙΨΥ.
- Ellemers, N., Spears, R. & Doosje, B. (2002). Self and social identity. *Annual Review of Psychology*, **53**, 161-186.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society*. New York: Norton.
- ΕΣΥΕ (2007). *Στατιστικά στοιχεία: Ανεργία*. Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών.
- Ezzy, D. (1993). Unemployment and mental health: A critical review. *Social Science and Medicine*, **37** (1), 41-52.
- Φακιολλάς, Ν. (2000). Συμβουλευτική -επαγγελματικός προσανατολισμός και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Μ. Ι. Κασσωτάκης (Επιμ.), *Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός: Θεωρία και Πράξη* (σσ. 603-623). Αθήνα: Τυποθήτω.
- Feather, N. (1997). Economic deprivation and the psychological impact of Unemployment. *Australian psychologist*, **32** (1), 37-45.
- Fischer, P., Greitemeyer, T. & Frey, D. (2008). Unemployment and aggression: the moderating role of self-awareness on the effect of unemployment on aggression. *Aggressive Behaviour*, **34**, 34-45.
- Gallo, W. T., Bradley, E. H., Siegel, M. & Kasl, S. V. (2001). The impact of involuntary job loss on subsequent alcohol consumption by older workers. *The Journals of Gerontology (Series B): Psychological Sciences and Social Sciences*, **56**, 3-9.
- Holland, J. L., Reardon, R. C., Latshaw, R. J., Rarick, S. R., Schneider, S., Shorridge, M. A. & James, S. A. (2001). *Self-directed search form R internet version 2.0* (on-line).
- Hollederer, A. (2002). Arbeitslosigkeit und Gesundheit. Ein Überblick über Empirische Befunde und die Arbeitslosen- und Krankenkassenstatistik. *MittAB*, 3.
- ΙΝΕ/ΓΕΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ (2007). *Η απασχόληση και η ανεργία*. Ηλεκτρονική Σελίδα www.inegsee.gr
- International Labour Organization (2007). *Global Employment Trends Brief*. Geneva.
- Jahoda, M. (1982). *Employment and unemployment*. Cambridge: Cambridge University Press.

- CEDEFOP (1996). *Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*. Λουξεμβούργο.
- Καριμάς, Κ. (2003). Επαγγελματικός προσανατολισμός, οικονομική ανάπτυξη, και αγορά εργασίας με ιδιαίτερη αναφορά στην ελληνική πραγματικότητα. Στο Μ. Ι. Κασσωτάκης (Επιμ.), *Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός: Θεωρία και Πράξη* (σσ. 473-515). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Kasl, S. V. & Jones, B. A. (2000). The impact of job loss and retirement on health. In L. F. Berkman & I. Kawachi (Eds.), *Social epidemiology* (118-136). Oxford: Oxford University Press.
- Κατσανέβας, Θ. (2000). *Επαγγέλματα του μέλλοντος και του παρελθόντος*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Κογκίδου, Δ. (2006). Παιδιά, γονεϊκότητα και κοινωνία: τι μπορούμε να μάθουμε από τους μόνους γονείς. Στο Μ. Μαλικιώση-Λοΐζου, Δ. Σιδηροπούλου-Δημακάκου & Γ. Κλεφταράς (Επιμ.), *Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στις Γυναίκες* (σελ. 136-168). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- LaBrie, J. W. & Earleywine, M. (2000). Sexual risk behaviour and alcohol: higher base rates revealed using the unmatched-count technique. *Journal of Sex Research*, **37**(4), 321-327.
- Lofquist, L. H. & Dawis, R. V. (1991). *A psychological theory of work adjustment*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- MacDonald, Z. & Pudney, S. (2000). Illicit drug use, unemployment, and occupational attainment. *Journal of Health Economics*, **19**, 1089-1115.
- MacDonald, Z. & Shields, M. A. (2001). The impact of alcohol consumption on occupational attainment in England. *Economica*, **68**, 427-53.
- Marmot, M. (2004). *The status syndrome*. New York: Times Books-Henry Holt & Company.
- Ντάλλα, Μ., Πράπας, Χ. & Μάτσα, Κ. (2007). Μετανάστευση και ουσιοεξάρτηση. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, **97**, 149-162.
- Patterson, J. M. (2002). Understanding family resilience. *Journal of Clinical Psychology*, **58**(3), 214-231.
- Παρατηρητήριο Απασχόλησης. (2002). *Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα: Τι μας λένε τα στοιχεία για την ανεργία*.
- Παπαστάμου, Σ. και συν. (2006). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία* (Τόμ. Β'). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παυλόπουλος, Β. (2006). Κοινωνικός στιγματισμός: από τη σκοπιά του «θύτη» και του «θύματος». Στο Π. Κορδούτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 126-145). Αθήνα: Ατραπός.
- Reynolds, S. & Gilbert, P. (1991). Psychological impact of unemployment: Interactive effects of vulnerability and protective factors on depression. *Journal*

- of *Counseling Psychology*, **38**, 76-84.
- Rodriguez, E., Frongillo, E. A. & Chandra, P. (2001). Do social programmes contribute to mental well-being? The long-term impact of unemployment on depression in the United States. *International Journal of Epidemiology*, **30**, 163-170.
- Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice: a study of attitudes to social inequality in twentieth-century*. London.
- Ryan, J. J. (2002). Work values and organizational citizenship behaviors: Values that work for employees and organizations. *Journal of Business and Psychology*, **17**(1), 123-132.
- Sampogna, F., Picardi, A., Chren, M. M., Melchi, F., Pasquini, P., Cinzia Masini, C. & Abeni, D. (2004). Association between poorer quality of life and psychiatric morbidity in patients with different dermatological conditions. *Psychosomatic Medicine*, **66**, 620-624.
- Seligman, L. (1994). *Developmental career counseling and assessment* (2nd ed.). Sage.
- Spielberger, C. D., Moscato, M. S. & Brunner, Th. M. (1998). Cross-cultural assessment of emotional states and personality traits. In R. K. Hambleton, C. D. Spielberger & P. F. Merenda (Eds.), *Adapting educational and psychological tests for cross-cultural assessment* (1- 37). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Steering Committee on Social Policy (CDPS) (2001). *The social and family consequences and costs of the unemployment of young people: Co-ordinated research programme in the social field* (97) 9. Strasbourg.
- Τσιάντης, Γ. (2002). *Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας* (τεύχος Β). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Τρουμπέτα, Σ. (2001). *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης*. Αθήνα: Κριτική.
- Warr, P. (1987). *Work, Unemployment and Mental Health*. Oxford: Oxford University Press.
- Weinreich, P. (1988). The operationalization of ethnic identity. In J. W. Berry & R. C. Annis (Eds.), *Ethnic Psychology: Research and practice with immigrants, refugees, native peoples, ethnic groups and sojourners* (pp. 149-168). Lisse: Sweets & Zeitlinger.
- Williams, J. E., Satterwhite, R. C. & Saiz, J. S. (1998). *The importance of Psychological traits: A cross-cultural study*. Plenum Press.
- Winefield, A. H. (2002). The psychology of unemployment. In L. Backman & C. von Hofsten (Eds.), *Psychology at the turn of the millennium: Social, developmental and clinical perspectives* (Vol. 2) (pp. 393-408). Hove: Psychology Press.
- WHO (2000). *Mental health and work: Impact, issues and good practices*. Geneva.
- Yzerbyt, V. Y., Dumont, M., Mathieu, B., Gordijn, E. & Wigboldus, D. (2006). Social comparison and group-based emotions. In S. Guimond (Ed.), *Social*

Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου & Μαρίνα Ντάλλα

Comparison processes and levels of analysis: Understanding cognition, intergroup relations, and culture (pp. 174-205). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
Zunker, V. G. (1998). *Career STH counseling: Applied concepts of life planning*. Brooks/Cole Publishing Company. London: Sage.

